

מנדל דינס – הצלם הירושלמי המקצועי הראשון?

דרור ורמן

ספרות המחקר מונה ארבעה מתושבי ירושלים (להבדיל מתיירים-אורחים), שעסקו בצילום לפני שנת 1860: ¹ גיימס גרהאם (Graham), מזכירה של החברה הלונדונית היהודית, שישב בירושלים כארבע שנים, אשר תחריטים המבוססים על צילומיו מאיירים את אחד מספריו של הנרי בייקר טריסטראם; ² ארמטה פיארוטי (Pierotti), מהנדס וארכיאולוג, אשר צילומים רבים כלולים בספרו 'ירושלים הנחקרת'; ³ פטר ברגהיים (Bergheim), בנקאי מומר, שהיה דמות בולטת בעיר משנות החמישים ואילך; יסאי (ישעיה) גארבאדיאן (Garbadian), ארמני שפתח מאוחר יותר בית-ספר לצילום בירושלים. הפרטים הידועים על פעילותם כצלמים הם בדרך-כלל מועטים. כוונתי להראות, שיש להוסיף לרשימה זו את תושב ירושלים מנדל דינס (Diness), ולהוציא ממנה את פיארוטי, שלפי עדותו שלו עצמו, לא עסק בעצמו בצילום.

בין הראשונים בירושלים שגילו עניין באמנות הצילום היתה אליזבת פיין, אשת הקונסול האנגלי. עוד בסוף שנות הארבעים למדה הגברת פיין את 'מסתרי הטלבוטייפ' מהכומר ג' ברידג'ס (Bridges), ששהה בירושלים.⁴ בעקבות התעניינותה בנושא שלחה לה ידידה מאנגליה – מיס סטרי (Sterry) – מצלמה על כל אביזריה, על-מנת שתשתמש בה להיטיב את מצב יהודי ירושלים.⁵ ידיעה על כך הגיעה לאוזניו של הסקוטי גיימס גרהאם, שעמד לצאת לירושלים ב-1853, והוא החליט ללמוד את תורת הצילום טרם בואו ולרכוש ציוד מתאים.⁶ ב-1854 כבר צילם גרהאם בירושלים.⁷ נאמן לכוונתן של אליזבת פיין ומיס סטרי, גרהאם חיפש תושב ירושלים ללמדו את מלאכת הצילום ולהכשירו להתפרנס ממנה. הוא אף קנה עבורו מהגברת פיין את המצלמה

1 E. Onne, *Photographic Heritage of the Holy Land 1839-1914*, Manchester 1980, pp. 14, 90-91 [להלן: און]; מ' לין, 'צלמי ירושלים ודמותה של ירושלים בעין המצלמה 1839-1939', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982, עמ' 26, 31-33 [להלן: לין].

2 H.B. Tristram, *Scenes from the East*, London 1870

3 E. Pierotti, *Jerusalem Explored*, London 1864

4 מתוך מכתב של אליזבת פיין ללידי סטריינג'פורד מיום 8 במאס 1864, G. Williams, *Dr. Pierotti and his*, London 1864, p. 50 [להלן: ויליאמס] וכן [E.] Finn, *Assailants, or a Defence of 'Jerusalem Explored'*, London 1864, pp. 89-90 [להלן: זכרונות גב' פיין]. טלבוטייפ היא שיטת הצילום הראשונה, שבה נעשה שימוש בתשלילים, ונרשמה כפנט על-ידי טלבוט ב-1840. ג'ז ברידג'ס, שהיה ידירו של טלבוט, מתואר על-ידי גב' פיין כראשון שצילם מה שניתן לכנות בשם 'צילומים' בירושלים. היא מציינת, שברשותה כמה צילומים שצילם שם ב-1849 וב-1850. שניים מצילומיו של ברידג'ס מופיעים בספרו של טריסטראם, לעיל, הערה 2. מידע נוסף על הטלבוטייפ ראה לעיל, במאמרו של י' ניר על ראשית הצילום בארץ-ישראל.

5 ויליאמס, עמ' 50; זכרונות גב' פיין, עמ' 89-90.

6 ויליאמס, עמ' 50; זכרונות גב' פיין, עמ' 114.

7 מכתבו של תומס סדון (Seddon), און, עמ' 12, 14. גרהאם נשאר בירושלים ארבע שנים. ראה: A. Blumberg, *A View from Jerusalem, 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, London-Toronto 1980, pp. 145, 157 וכן זכרונות גב' פיין, עמ' 114-115, 147.

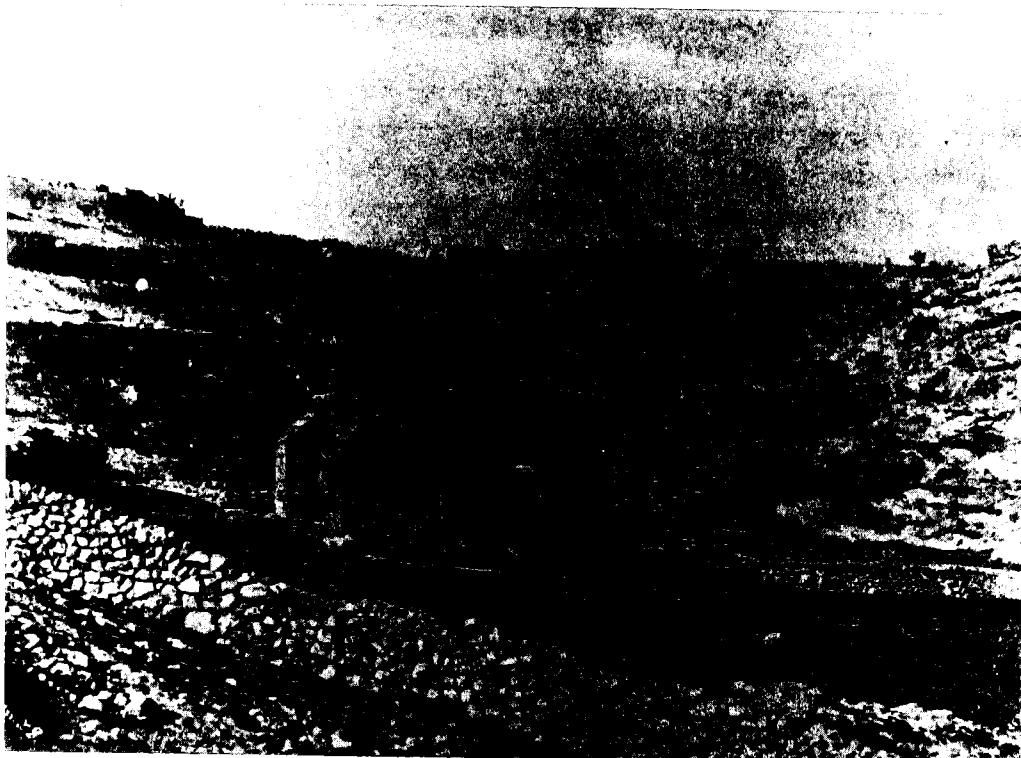
שקיבלה. שכן בריאות לקויה ועומס עבודה הקשו עליה לצלם בעצמה. הצלם המתלמד, עוזרו של גרהאם, היה מנדל ג'והן דינס, יהודי מומר,⁸ וייתכן שיש לראות בו את הראשון שלמד אמנות זו בארץ-ישראל.

מנדל דינס, שען יהודי ממוצא רוסי ובעל נתינות אוסטריה, נטבל לנצרות על-ידי הקונסול פין בירושלים ב-5 באוגוסט 1849.⁹ קדמה להטבלתו שערוריה ממושכת:¹⁰ כשל נטייתו לנצרות הוצאו אשתו וילדו מירושלים בניגוד לרצונו, ידי ר' ישעיהו ברדקי, ורק חסות בריטית שביקש דינס מנעה את העלאתם על אונייה שפניה לרוסיה. כשהוחזרו לירושלים ושוכנו עם דינס בביתה של גברת אנגליה, הקיפו את הבית יהודים אשכנזים וזעמים, שטענו כי האשה וילדה חטופים בידי המשומד, אשר הפגין את אי-ההדתו כשפתח בשבת את בית-המלאכה לשעונים שלו. רגיעה הושגה בתיווכו של הקונסול פין, לאחר שהאשה עברה באופן זמני להתגורר עם אביה. פין הפעיל את מירב השפעתו להביא לאיחוד המשפחה מחדש, ועל מעורבותו בפרשה מחו הקונסולים האוסטרי והרוסי. אשתו של דינס חזרה אל בעלה זמן קצר לאחר שהוטבל וקיבל את השם ג'והן, ושוב לווד הדבר במהומה רבה.¹¹ נראה, שטיפולו הממושך של ג'יימס פין בפרשה והטבלתו של דינס בכנסייה הפרוטסטנטית בירושלים הם שיצרו את הקשר בין דינס לבין משפחת פין — קשר שהביא את ג'יימס גרהאם ללמדו צילום, בעידודה של הגברת פין ובמצלמתה.¹²

בין הנעזרים בשירותיו של הצלם מנדל דינס היה ארמטה פיירוטי. פיירוטי, לשעבר קצין בצבא סרדיניה ומהנרס, פעל בירושלים בשנים 1854-1861 כאדריכל, מודד וארכיאולוג; ומשנת 1858 עסק בכך בתוקף תפקידו כמהנדס העיר מטעם סוראיה פחה.¹³ במשך שהותו בירושלים אסף את החומר לספרו 'ירושלים הנחקרת', שיצא לאור ב-1864.¹⁴ הכרך השני של חיבורו כולל תחריטים, המבוססים על צילומים באיכות גבוהה. בכיתוב המלווה את הצילומים רשום רק שמו של פיירוטי; אולם, כפי שהעיד בעצמו, הוא לא עסק בצילום כמו ידיו, אלא רכש את הצילומים ממנדל דינס והדפיס תחתיים את שמו, כיוון שהיו רכוש הפרטי.¹⁵ הוא מביא צילומים רבים שצילם דינס בהר-הבית, שכן נדיר היה הדבר, שלאירופי ניתנת האפשרות לסקור את פנים תרם א-שריף בחופשיות וביסודיות. כאן עמדו לפיירוטי קשריו עם הפחה.¹⁶

עם פרסום הספר הוטחו בפיירוטי האשמות חריפות על גנבות ספרותיות ועל שימוש בחומר

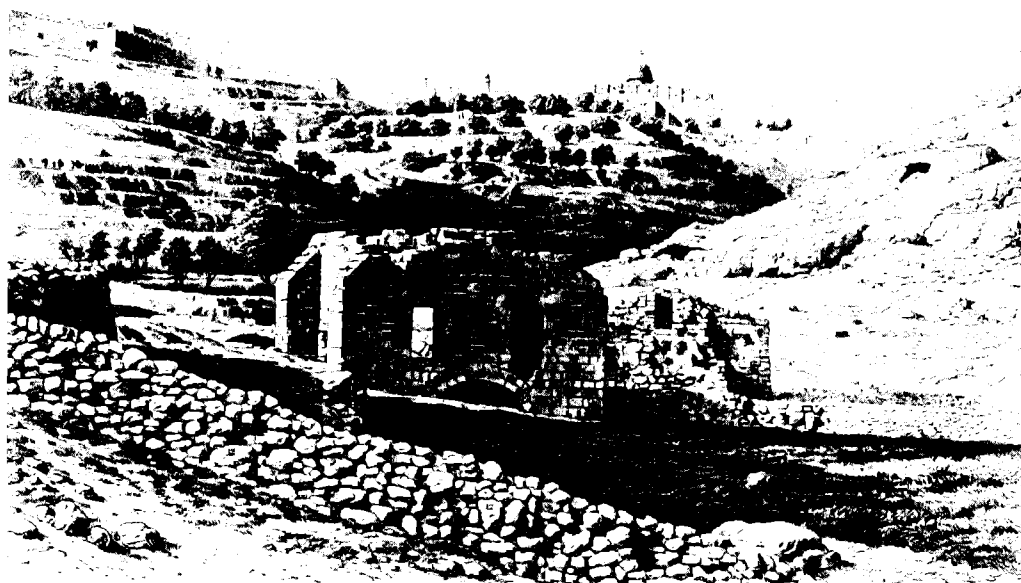
- 8 ויליאמס, עמ' 50-51. זכרונות גב' פין, עמ' 115, ושם נזכר הסיפור ללא ציון שמו של דינס ומסתיים במלים: 'זו היתה ראשיתו של הצילום בירושלים.'
- 9 מכתב מפין לפלמרסטון מיום 6 באוגוסט 1849, A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem*, 1849, London 1941, pp. 131-132 [להלן: היימסון].
- 10 מכתב מפין לפלמרסטון מיום 25 באפריל 1849, שם, עמ' 112-114.
- 11 היימסון, עמ' 131-132, 136-137, 187-188; בלומברג, עמ' 41-42, 50-51, 59-60. נראה, שפרשה זו היא הבסיס העוברתי לסיפור שמביאה גב' פין בשמות בדויים; Elizabeth Finn, *Home in the Holy Land*, London 1866, pp. 419-423, 462.
- 12 ראה עדותה של גב' פין אצל ויליאמס, עמ' 51: 'Mr. Diness knew the interest I took in his work and success'
- 13 ראה, למשל, תולדות פעילותו בארץ-ישראל כפי שנכתבו על ידו אצל ויליאמס, עמ' 67-70.
- 14 ראה לעיל, הערה 3.
- 15 ויליאמס, עמ' 52-53. וראה גם שם, עמ' 49 — עדותה של לידי סטריינג'פורד, וכן עמ' 21.
- 16 כך כותבת אמילי סטריינג'פורד (ויליאמס, עמ' 49): 'We saw Diness photographing for you fifty times in the Haram and all about the place'

עין-רוגל וחומת העיר העתיקה, מבט מדרום. למעלה: צילום של מנרל ג'ון דינס (ראה חתימה M.J.D. בפינה השמאלית למטה, ובעמוד הבא – הגדלה). למטה: התחריט המופיע בספרו של פיארטי

סגן בזכיות יוצרים

לא לו (האשמות אלה היו חלק ממחלוקת רחבה יותר, שלא כאן המקום לפרטה). טענות אלה נתמכו על-ידי הדמיון הבולט בין חלק מהתמונות בספרו של פיירוטי לבין תמונות שצילם גיימס גרהאם. פיירוטי, כאמור לעיל, טען שהתמונות בספרו צולמו בידי דינס. בתמיכת עדויותיהן של אליזבת פיין וליידי אמילי סטריינג'פורד (Strangeford), הסביר את הדמיון בין תמונות גרהאם ודינס בכך, שגרהאם הראה לתלמידו דינס את המקומות והכיוונים הטובים ביותר שמהם ניתן לצלם את אתרי העיר, ולכן התקבלו על-ידי דינס אותן זוויות-צילום בדיוק.¹⁷

פיירוטי הצהיר שחפתו תוכח כשיציג את תמונותיו המקוריות של דינס, שעליהן מבוססים התחריטים שבספרו; לא ברור אם אכן הצליח לממש את כוונתו. תגלית מעניינת שמצאנו בגנוזי מוזיאון ישראל מאפשרת — אם גם באיחור — להזים את האשמות הגניבה הספרותית שנתלו בתחריטים אלה. זהו אלבום של צילומים במצב מצויין, שערך לאחרונה תויקו כצילומים שצלם אינו ידוע. את אוסף הצילומים המהווה את האלבום רכש בארץ ישראל נוסע שעבר כאן ב-1857, בדרכו חזרה מהודו. הצילומים צולמו בתשליל-נייר והודפסו בחלקם על נייר מלוח ובחלקם על נייר חלבון. שתיים מהתמונות חתומות בראשי תיבות M.J.D. הוכחה סופית לכך שמדובר בחתימתו של מנדל ג'והן דינס, היא צילומים אחדים הנכללים באלבום, שהם ללא ספק המקור לתחריטים שבספרו של פיירוטי; צמד כזה של צילום ותחריט מוצגים כאן.¹⁸

ישנן עדויות נוספות על פעילותו של דינס. ב-1860 מספר ג'והן קרמב (Cramb), צלם סקוטי שביקר בארץ, כי פגש בקונסוליה הבריטית יהודי מקומי שזה לא כבר הפך לצלם מקצועי וצילם מספר ניכר של תמונות. נראה, שקרמב ציפה לסיוע מעמיתו המקומי, אך התאכזב ולכן סיכם את תיאורו של האיש בהערה בעלת נימה אנטישמית: 'במהרה גיליתי, שהאיש הוא יהודי במשמעות הגרועה ביותר של המלה'.¹⁹ במקום אחר מתגאה קרמב בכך, שהצליח לצלם את זיורדן וים-המלח — צילום בו נכשל אותו צלם יהודי. קרמב אינו נוקב בשמו של הצלם, אולם סביר להניח שהיה זה דינס.¹⁹

במקורות אחדים נזכר בסוף שנות החמישים צלם מומר בשם M.J. Deniss, שניתן לזהותו בוודאות כמעט-מוחלטת עם מנדל ג'והן דינס.²⁰ טיטוס טובלר (Tobler) פגש ב-1859 בדינס, יהודי מומר, מתורגמן המיסיון האמריקני, שהציג בפניו מבחר צילומים טובים.²¹ מייסון טרנר (Turner), רופא שכתב יומן מפורט של סיורו בארץ ב-1859, משבח את הצלם הפרוטסטנטי דינס, הטוב בצלמים — אם גם היחיד בעיר — אשר עבודותיו משתוות באיכותן לאלה של מיטב צלמי אירופה. הוא מספר כיצד צילם דינס אותו וחבורה מקבוצתו בתמונת-תשליל בגת-שמנים.

ראה איור בעמ' 104

החתימה M.J.D. בפינת התצלום של עין-רודגל (הגדלה)

17 ויליאמס, עמ' 21-22, 50-51.
 18 תצלומים אלה התגלו בעזרתה של פאולה לזר והם מובאים כאן לראשונה באדיבותו של מוזיאון ישראל, ובסיועו של ניסן פרץ. תודתי נתונה לכל המסייעים.
 19 * און, עמ' 14.
 19 שם. און, שפעילותו של דינס נעלמה מעיניו, זיהה את האיש כברגהיים, בנימוק שזהו הצלם היחידי ממוצא יהודי. שהיה מקורב לקונסוליה הבריטית. אולם נראה לנו, כי לפי המועד המשוער של ראשית פעולתו ברגהיים כצלם — מועד אשר מסתבר מנסיבות עזיבתו של דינס המתוארות להלן, ולפי עדות טרנר (להלן, הערה 22) אשר ציין כי דינס היה הצלם היחידי בעיר, ולפי עדות גב' פיין, שהזכירה כי ב-1860 עדיין היה דינס בירושלים (ראה להלן, הערה 25) — נראה שקרמב פגש בדינס, ולא כברגהיים.
 20 בלומברג, שראה מסמכים רבים בהם נזכר דינס, רושם במפתח ספרו, עמ' 337, כן: Deniss (Diness) Mendel
 21 T. Tobler, *Titus Toblers dritte Wanderung nach Palästina im Jahre 1857*. Gotha 1859. pp. 436, 440

ברכת ממלא וחומת העיר העתיקה - מבט ממערב. הצילום מעשה ידיו של מנחם דניס

טרנר תמה כיצד מצליח דניס להתפרנס ממלאכה זו, שכן לקוחותיו הם בעיקר תיירים או אנשי חוץ-לארץ.²²

זכות ראשונים נוספת שמורה לדניס, והיא בתולדות הצילום הסטריאוסקופי. הצלם היחיד אשר לו מיוחסים צילומים סטריאוסקופיים בארץ-ישראל לפני 1860, הוא האנגלי פרנסיס פריט (Frith).²³ אולם אליזבת פין מספרת, שב-1860 נתן לה דניס שש תמונות סטריאוסקופיות שצילם בהרה-הבית בזמן שעבד שם עם ארמטה פיירוטי, ואשר באחת מהן מופיע דיוקנו של פיירוטי.²⁴ בכך היה לראשון מבין תושבי ארץ-ישראל שצילם תמונות סטריאוסקופיות, ולאחד הראשונים שהשתמשו בטכניקה זו בארץ. דניס אף שימש כמתורגמן של ד"ר ברקלי (Barclay).²⁵ הגידול בביקוש לצילומים מעיר הקודש, שגרם לתחרות חריפה יותר בין צלמיה, הביא בסופו של דבר לקיפוח פרנסתו של דניס ולעזיבתו את העיר. אחרי מלחמת קרים הגיע לירושלים ג'יימס רוברטסון (Robertson), צלם אנגלי, וביקש עזרה מקצועית ממנדל דניס. זה הראה לו את זוויות הצילום ושעות הצילום הטובות ביותר, על-פי נסיונו, לאחר שרוברטסון הבטיחו מפורשות שצילומיו לא יישלחו למכירה בירושלים (פיירוטי מביא פרטים אלה כדי להזים את הטענות שכמה צילומים מספרו גנובים מרוברטסון; רוברטסון חיקה את דניס, הסביר פיירוטי).²⁶ דניס התלונן לפני אליזבת פין, כי רוברטסון לא עמד בדיבורו, ומסר לבנקאי ברגהיים צילומים רבים זהים לשלו, לשם מכירתם בירושלים. ברגהיים, טען דניס, בהיותו בנקאי ומקורב לשני בעלי המלונות — כריסטיאן האוזר ושמעון רוזנטל — הוא הראשון שבא במגע עם התיירים המגיעים לעיר, ולכן אין הוא יכול לעמוד בתחרות עמו. בראשית שנות השישים נאלץ מנדל ג'והן דניס, הראשון שלמד צילום בארץ-ישראל וניסה להתפרנס ממקצועו, לעזוב את ירושלים עירו כדי לחפש פרנסה וחינוך לילדיו.²⁷

אגב פרשת יחסיו של דניס עם גרהאם, קרמב ורוברטסון, מצטיירת מציאות מעניינת של היחסים בין צלמים בירושלים בתקופה זו: חיקויים, תחרות וחשש מפני העתקה. כן עולה מן הדברים, כי מומחיות הצלם התבטאה במידה רבה בזוויות הצילום שהכיר.

22 .M.W. Turner, *ElKhuds, the Holy: or Glimpses of the Orient*, Philadelphia 1861, pp. 248, 319-321
 ייתכן שבדניס קשורה גם הידיעה על המומר דניס, שבנה לו בית בקירבת בית-היתומים הסורי באביב 1860: A. Carmel, *Palästina Chronik 1853 bis 1882*, Ulm 1978, pp. 72-73

23 און, עמ' 100; לוין, עמ' 92.

24 ויליאמס, עמ' 51.

25 בלומברג, עמ' 209. ברקלי אף הוא ראויה להירשם בין הצלמים שפעלו בירושלים בשנות החמישים, שכן הביא עמו 'מכשיר-צילום צרפתי מעולה', והכניס לספרו צילומים שצילם במיוחד, מזוויות שנבחרו על-ידו, כדי להמחיש את טיעונו הטופוגראפיים (כן מופיעים בספרו צילומים של ג' גרהאם). ראה: J.T. Barclay, *City of the Great King*, Philadelphia 1858, p. XVII

26 ויליאמס, עמ' 51, 21-22.

27 ויליאמס, עמ' 51.